

## מתודולוגיות מחקר בעבודתה המדעית של ד"ר נינה פינטו-אבקסיס ז"ל

ד"ר ורד טוהר

המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

(המאמר מבוסס על הרצאה שניתנה ביום העיון לזכרה בקמפוס האוניברסיטה הפתוחה ברעננה, בתאריך 4 בספטמבר 2019)

במאמר זה אתמקד בפן המחקרי במפעלה של חברתי האהובה ד"ר נינה פינטו-אבקסיס, חוקרת פולקלור, אתנוגרפית וסופרת, שהמחלה האימה גברה עליה ב-22 ביולי 2019. אעסוק בעבודתה המדעית בין השנים 2007 עד 2017. נינה היתה חוקרת צעירה ומבטיחה שהשיגה הישגים מחקריים מרשימים בעשור זה ותנועתו של מפעלה המחקרי נקטעה בטרם הספיק למצות את עצמו.

בדבריי שלהלן אני מבקשת לשרטט, על קצה המזלג, שני מהלכים גדולים שמנחים את מפעלה המחקרי: מהלך של התנגדות ומהלך של התפרשות. להלן אנסה להראות כיצד שני המהלכים, זה של ההתנגדות וזה של ההתפרשות נובעים זה מזה ומשלימים זה את זה לכדי מפעל מחקרי קוהרנטי ושלם.

ד"ר נינה פינטו-אבקסיס כתבה את עבודת הדוקטורט שלה בנושא: "הומור בכינויים בקרב יהודי תטואן דוברי החכתייה: זהות פרטית מול זהות קולקטיבית" באוניברסיטה העברית בהדרכתם של פרופ' יעקב בן-טולילה ופרופ' גלית חזן-רוקם. העבודה אושרה בשנת 2007. הדיסרטציה עובדה לספר שכותרתו: הטווס, המגוהץ וחצי האישה: כינויים, הומור ופולקלור בשיח היום-יום של יהודי תטואן דוברי החכתייה (מכון בן צבי, 2014). בשנת 2015 זכה הספר בפרס יצחק בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח. ממצאי המחקר פורסמו גם בשורה של מאמרים הנמצאים על קו התפר שבין חקר תרבות קהילות ישראל במזרח, לחקר הומור, ולחקר כינויים לשוניים ופורסמו בכתבי העת: מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, לאדינאר, אל פריזנטה ועוד.<sup>1</sup> במקביל עסקה בהוראה ובהנחיה במכון ע"ש סלטי לחקר הלדינו של אוניברסיטת בר-אילן.

<sup>1</sup> רשימה חלקית:

"זהה זהה זהה והאירופית: הבדלים מגדריים בשימוש בכינויים בקרב יהודי תטואן", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי 26 (2008), 87 – 110.

"דפוסי הענקת כינויים בקרב יהודי תטואן דוברי החכתייה", לאדינאר 5 (2009), 89 – 137.

"Towards the Inclusion of Nicknames in the Genres of Folklore: The Case of Tetuan's Jewish Community", *Folklore* (2013), 135-154.

"הפירופו כגשר בין תרבויות בטיטואן שבצפון מרוקו", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי 30 (2016), 75 – 100.

הדיסרטציה היוותה את נקודת הפתיחה בעיסוק של פינטו-אבקסיס בתרבותם של יהודי תטואן וכאן באה לידי ביטוי פונקציית ההתנגדות. אני קוראת התנגדות להתעקשותה לחקור תחום נישתי שעמד בשולי המערכים המחקריים הגדולים שהאקדמיה הציבה בתחום חקר קהילות ישראל והפולקלור היהודי, אפילו ביחס לפולקלוריסטים, שמורגלים בטיפול בחומרים שנתפשים שוליים. כמו כן, אני מוצאת התנגדות בהתעקשותה לטפל במסורת שהיא כמעט אך ורק אוראלית, ואף היא נוכחת בלשונם של מספר מועט ביותר של אינפורמנטים, רובם בני משפחה ובני אשקלון, ומצויה למעשה בתהליך מתקדם של הכחדה. ההתנגדות לא הגיעה רק מכיוון קובעי הטעם באקדמיה אלא גם מכיוון המידענים עצמם, אשר חלקם סירב במודע לשתף עמה פעולה. בתחילת הדרך היא נאלצה להתמודד עם כמה משוכות, מכיוונים שונים. בספרה "הטווס" היא מעידה:

"תהליכי הפתחות המידענים למחקר בחכתייה היה כרוך אפוא, לעיתים, בחוסר שיתוף פעולה. עם תחילת המחקר סיפרתי להוריי כי אצטרך לעסוק גם בחכתייה ותגובתם הראשונית היתה: איך נוכל לעזור לך? אנחנו לא יודעים דבר בחכתייה. ככל שנברתי בשפה ובביטוייה ושאלתי עוד ועוד מידענים מקבוצת חבריהם הקרובה, ולאחר מכן הרחוקה, החלה גם אצל הוריי אט אט היענות שחשפה מן החכתייה הרדומה. ככל שהתקדם המחקר, ובעיקר לאחר שבני תטואן ראו כי התיעוד קיבל הכרה אקדמית וזוכה לפרסום בכנסים, החל שיתוף הפעולה בסוגיית החכתייה לקבל תאוצה."<sup>2</sup>

החשוב מכל, ההתנגדות מתבטאת גם בחיפוש המתמיד שלה, כחוקרת, אחר הקול הנשי המושקף בתוך המסגרת הכללית הגדולה של כינויים חכתיים ושל התרבות התטואנית. הזווית המגדרית, שלעולם לא נעלמה ממנה, זימנה לה את האפשרות לדבר על היררכיות של שוליות בתוך המערך התרבותי של בני מרוקו הספרדית וצאצאיהם בישראל, וסייעה לה להבליט את השינוי שעבר הרכיב החכתי בישראל – שפה שהלכה והתקבעה כלשון נשית מובהקת.

מהלך נוסף במפעלה היה מהלך ההתפרשות, כאשר הנושא המצומצם יחסית של כינויים הפך לנקודה הארכימדית שממנה נפתח דיון רחב ועמוק אודות התרבות התטואנית בפרט ותרבות יהודי המזרח בכלל ומשברי הזהות של יהודים יוצאי ארצות האיסלם. דיון זה החל במאמר על פסח בתטואן ונמשך בהרצאות אקדמיות שנשאה אודות "האבן שירדה מהשמים" ו"שמלת החתונה התטואנית" וכן גם בהרצאותיה אודות הסרט "עליה" מאת נועם אדרי ושירתו של מואיז בן הראש, בן תטואן בעצמו. אף השתתפותה בקבוצות שונות של אינטלקטואלים מזרחיים והאופן שבו לקחה חלק בשיח המזרחי החדש של השנים האחרונות הם חלק ממהלך זה.

---

<sup>2</sup> הטווס, המגוהץ והצי האישה : כינויים, הומור ופולקלור בשיח היום-יום של יהודי תטואן דוברי החכתייה, ירושלים: מכון בן צבי 2014, עמ' י"ג.

במקביל, החל משנת 2007, היא מתחילה לעסוק בתרבות התטואנית באמצעות שורה של טורי עיתונות, ראיונות לרדיו ולטלוויזיה, הרצאות לקהל הרחב, דיונים ברשתות החברתיות, שיחזור טקסים עממים ואפילו כתיבה של ספר פרזזה, "סיפורים אינטימיים" (דביר 2017), שאחר כך היווה בסיס להצגה שמשכה קהל של מאות.

מה שהחל בקטן באירועי ההשקה של ספרה המחקרי, המשיך בגדול בהפקה הבימתית. בני הדור הראשון, השני, השלישי והרביעי מצאו עצמם מקבלים לגיטימציה מסוג חדש לשפת ההורים ולתרבות ההורים הנשכחת, העיר תטואן הפכה לעיר שמקבלת לראשונה ייחודיות והכרה, והחכתייה, שפתם של אנשי תטואן, החלה להיות מונכחת מחדש, תחת חסות אקדמית. פרסומיה הוציאו לאור, תרתי משמע, את תסביכי הזהות של יוצאי מרוקו הספרדית, הנבדלים מיוצאי מרוקו הערבית, ותוך כדי כך חשפו, כמובן, את פרקטיקת התיוגים והתיוקים של "עדות" ו"תפוצות" אשר גרמו מלכתחילה לשתיקה, לשכחה ולהדחקה שאפיינו את בני הקהילה. פריחתה מחדש של החכתייה מיתגה את תטואן כמקום מסמן זהות ייחודית וחיובית. התוצאה היא איחוד הקהילה הבסיסית ואפילו הרחבתה באמצעות משתתפים נוספים, הן כאלה שהם בני הקהילה שחזרו פתאום לשורשים והן כאלה שהם משתתפים מזדהים.

ד"ר פינטו-אבקסיס, שכבר למן ההתחלה היתה מה שאנחנו קוראים "חוקרת משתתפת", השתמשה במודע בביוגרפיה האישית והמשפחתית, שהתלכדה עם הביוגרפיה הקבוצתית, והפכה למבוע של מכלול יצירתה. תטואן, עירה האינטימית, הפכה למטונימיה שלה עצמה. העיר הלבנה, ירושלים הקטנה, פתאום הפכה ליש קיים, לעובדה, לנקודה בעלת משמעות על מפת מרוקו.

לשיטת העבודה אשר הביאה לתוצאה הזו אני מכנה בשם מתודולגית רשת: קווי אורך היסטוריים וקווי רוחב השוואתיים, בעיקר באמצעות הסיפורים האישיים שחותכים את כל תחומי הדיון של המאמרים שכתבה. המטרה היתה לתפוש את המציאות כרצף של סיפורים אישיים, ולהפוך את המסורת המשפחתית לסיפור תרבותי.

וכך היא כותבת במבוא לספר "הטווס":

"שמחה היא לי להציג מחקר שבו שיתפו עמי פעולה מידענים רבים, אשר מפגישה לפגישה עמם חשפו טפח ועוד טפח מזיכרונות החכתייה האבודה שלהם, טיילו עמי בדמיונם ברחובות תטואן, מחוז חפצם, ונתנו דרור לשפה שהוריהם ומוריהם אסרו עליהם לשוחח בה, כיון שהיו צריכים לדבר 'ספרדית של ספרדים'<sup>3</sup>."

הדברים הללו מעידים על תופעה נוספת. שההשתקה של הלשון החכתית נוצרה כבר שם, בתטואן, על ידי אנשי הממסד, והיא רק מחמירה בישראל בשל הזהות המרוקנית שנכפתה על

---

<sup>3</sup> הטווס, שם, עמ' י"ד.

התטואנים. בישראל הם הפכו להיות, שוב, מיעוט בתוך מיעוט. אולם התרבות שזיהתה את עצמה עם השולי, הנמוך והנחות, קיבלה לגיטימציה מחודשת באמצעות פעילות רב-ערוצית. ד"ר נינה פינטו-אבקסיס ידעה לדבר לא רק חכמיה. היא שלטה גם בשפה האקדמית, בשפה הפופולרית ובשפה האומנותית.

למעשה, כלל תוצרי העבודה של ד"ר פינטו-אבקסיס הם ניסיון פרטי שלה לקיים דיאלוג בין מכלול הזהויות שלה: אישה, מזרחית, מרוקאית, ספרדיה, טטואנית, בת, אמא, רעיה, נכדה, חוקרת, דור ראשון בארץ, אשקלונית, דרומית. היא הופכת להיות חברה בקהילה, חוקרת של קהילה, דוברת של קהילה, נציגת הקהילה בשיח האקדמי והציבורי. מבחינתה העיסוק בתרבות התטואנית היה שליחות, מפעל חיים.

בדיוק כשם שמחקרה עוסק בסימון גבולותיו של הסדר החברתי הסימבולי ובסטייה ממנו, כך גם תפישת עולמה. לחצות מתרסים, לאתגר גבולות קיימים, לשבור מחיצות. צר לי על כך שמפעלה מרובה השלוחות נקטע בעודו באיבו. קולה של נינה יחסר מאוד בקרב קהיליית הפולקלוריסטים בישראל. יהי זכרה ברוך.